

Η συνταγματική ιστορία

ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΑΥΤΟΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

1.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ της συνταγματικής ιστορίας είναι η μελέτη της οργάνωσης και της άσκησης της κρατικής εξουσίας, κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Εφόσον ερευνά τον τρόπο με τον οποίο καταρτίστηκαν και εφαρμόστηκαν κανόνες του συνταγματικού δικαίου (γραπτοί ή άγραφοι, κοινοί ή αυξημένης τυπικής ισχύος), η συνταγματική ιστορία αποτελεί κλάδο του συνταγματικού δικαίου. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί και κλάδο της πολιτικής ιστορίας αφού, ενώ, από τη μια μεριά, μελετά τα πολιτικά περιστατικά που επέδρασαν στη διαμόρφωση και τη μεταβολή των συνταγματικών κανόνων, από την άλλη, προσπαθεί να διαπιστώσει κατά πόσον οι τελευταίοι επηρέασαν την πολιτική ζωή στην υπό εξέταση χώρα. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι, σε κράτη με θετικιστική νομική παράδοση, η συνταγματική ιστορία σπανίως διδάσκεται αυτοτελώς. Συνήθως προσεγγίζεται στο πλαίσιο είτε του εκάστοτε ισχύοντος συνταγματικού δικαίου, είτε της πολιτικής ιστορίας.¹ Αντίθετα εμφανίζεται ως πιο αυτόνομος και καταξιωμένος επιστημονικός κλάδος στις χώρες του common law, όπου το νομικό βάρος των παραδόσεων και των νομολογιακών προηγούμενων είναι το δίχως άλλο πολύ σημαντικότερο.²

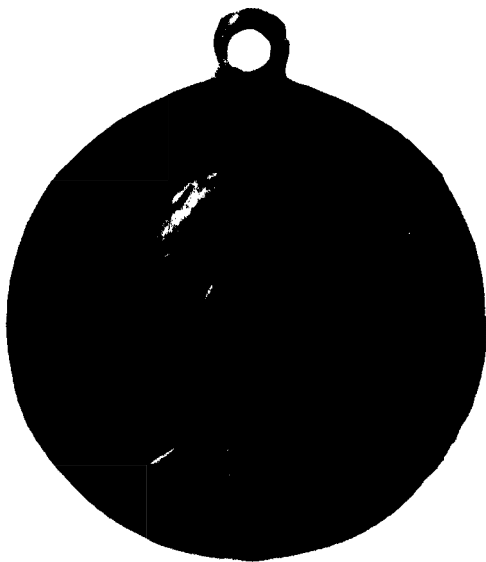
Κλάδος σχετικά νέος, η συνταγματική ιστορία αφορά το συνταγματικώς οργανωμένο κράτος, έτσι όπως διαμορφώθηκε αρχικά στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική, μετά τις μεγάλες επαναστάσεις του 18ου και 19ου αιώνα.³ Δεν εμπίπτει συνεπώς στο πεδίο της οργάνωσης των πολιτειών στην αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα, όταν δηλαδή η διάκριση της κοινωνίας σε ιδιωτική και πολιτική, και του δικαίου σε ιδιωτικό και δημόσιο, δεν ήταν σαφής. Η συγκρότηση των πολιτειών αυτών εξετάζεται από την ιστορία του δικαίου, κλάδο ο οποίος έχει κατακτήσει από μακρού την επιστημονική του αυτοτέλεια.⁴

Αν έναντι του συνταγματικού δικαίου και της πολιτικής ιστορίας των νεότερων χρόνων το πρόβλημα της συνταγματικής ιστορίας είναι «υπαρξιακό» –αφού αφορά την υπόστασή της ως ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου–, εξίσου οξύ παρουσιάζεται το ζήτημα της ταυτότητάς της και ως προς τις εσωτερικές υποδιαιρέσεις της, οι οποίες απειλούν τη συνοχή της. Είτε πρόκειται για την εκλογική, την κοι-

νοβουλευτική ή τη διοικητική ιστορία, είτε για τη λεγόμενη ιστορία των δημόσιων θεσμών, η οποία σε αρκετές χώρες καλλιεργείται ως αυτόνομος κλάδος,⁵ πρόκειται για τομείς που διεκδικούν ένα διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο της συνταγματικής ιστορίας. Η σημαντική ανάπτυξη των τομέων αυτών, κατά τα τελευταία χρόνια, εκφράζει ασφαλώς μian ανάγκη για συστηματικότερη επεξεργασία και εμβάθυνση πάνω στην ιστορική εξέλιξη ορισμένων κρίσιμων θεσμών του σύγχρονου κράτους. Όμως, η χειραφέτησή τους ως ξεχωριστών επιστημονικών κλάδων συρρικνώνει το αντικείμενο της συνταγματικής ιστορίας αφού, εν ονόματι μιας όχι πάντοτε δικαιολογημένης ανάγκης για μεθοδολογική εξειδίκευση, την περιορίζει σε μια επιφανειακή συνήθως περιγραφή των θεσμών που κατά καιρούς ίσχυσαν, χωρίς περαιτέρω αναλυτικές, πολύ δε λιγότερο συνθετικές, φιλοδοξίες.

2.

Έως το 1974, στη χώρα μας, η συνταγματική ιστορία αναπτύχθηκε σχεδόν αποκλειστικά ως κλάδος του συνταγματικού δικαίου. Πλην εξαιρέσεων,⁶ οι σχετικές συμβολές προέρχονταν από συνταματολόγους και κατά κανόνα γίνονταν ευρύτερα γνωστές με δύο τρόπους: είτε ως αυτοτελή κεφάλαια στα συγγράμματα ή χειρίδια συνταγματικού δικαίου, είτε ως άρθρα πάνω σε λιγότερο ή περισσότερο εξειδικευμένα θέματα, τα οποία δημοσιεύονταν σε νομικά συνήθως περιοδικά. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι ανασκοπήσεις στη συνταγματική μας ιστορία, τις οποίες προτάσσουν στο κατ' εξοχήν δογματικό μέρος των «συστημάτων» ή «παραδόσεων» τους οι καθηγητές του συνταγματικού δικαίου στα Πανεπιστήμια Αθηνών και αργότερα Θεσσαλονίκης: Ι. Αραβαντινός,⁷ Ν. Ν. Σαρίπολος,⁸ Αλ. Σβώλος,⁹ Χρ. Σγουρίτσας,¹⁰ Αρ. Μάνεσης¹¹ και Κ. Γεωργόπουλος.¹² Οι ίδιοι συγγραφείς, ανάλογα με την ευαισθησία που τους διέκρινε για την αναζήτηση των ιστορικών καταβολών των θεσμών που ανέλυαν, περιλαμβάνουν αναδρομές στο παρελθόν και σε αρκετά κεφάλαια του δογματικού μέρους των συγγραμμάτων τους. Στην κατηγορία, τέλος, αυτή θα πρέπει να προστεθούν και δύο μονογραφίες που φιλοδόχησαν να καλύψουν τη συνταγματική ιστορία της νεότε-

ρης Ελλάδας στο σύνολό της και οι οποίες γνώρισαν μεγάλη διάδοση: πρόκειται για την *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece* του Ν. Kalchas, που δεν έχει δυστυχώς μεταφραστεί στα ελληνικά,¹³ και για την ελληνική απόδοση της *Verfassungsentwicklung Griechenlands* του καθηγητή Γ. Δασκαλάκη.¹⁴

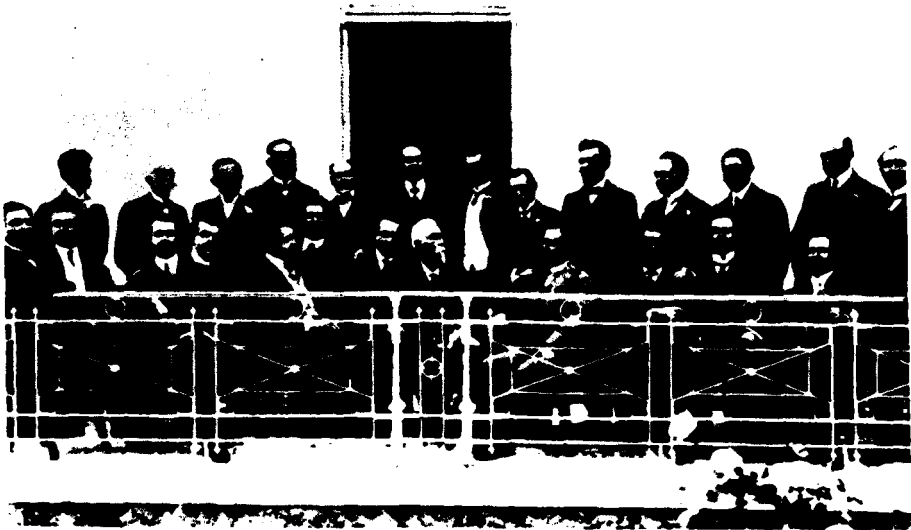
Στη δεύτερη κατηγορία συμβολών, τα άρθρα δηλαδή πάνω σε εξειδικευμένα θέματα της συνταγματικής μας ιστορίας, εντάσσεται ένας μεγάλος αριθμός μελετών των ως άνω και αρκετών ακόμη συγγραφέων, που δημοσιεύθηκαν είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό, από τις οποίες ορισμένες σημείωσαν σημαντικές τομές στη σχετική βιβλιογραφία.¹⁵

Τέλος, ειδική μνεία πρέπει να γίνει για τις συλλογές με κείμενα-πηγές της συνταγματικής μας ιστορίας, από τις οποίες ξεχωρίζουν, κατά χρονολογική σειρά, τα *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος* του Α. Μάμουκα,¹⁶ τα *Αρχαία της ελληνικής παλιγγενεσίας*,¹⁷ τα *Συντάγματα της Ελλάδος* του Ηλ. Κυριακόπουλου¹⁸ και τα *Κρίσιμα κείμενα της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδος, 1843-1967*.¹⁹ Από τις νεότερες συλλογές, ευρεία διάδοση γνώρισαν λόγω της χρηστικότητάς τους τα *ελληνικά συντάγματα, 1822-1952*, των εκδόσεων Στοχαστής,²⁰ τα *Συνταγματικά κείμενα, ελληνικά και ξένα των Κ. Μαυριά και Αντ. Παντελή*,²¹ και ακόμη το έργο του Αλλ. Προβατά, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1980. Εκτελεστικά και νομοθετικά σώματα*.²²

Εάν ήθελε κανείς να προβεί σε μια συνοπτική αποτίμηση της συμβολής των περισσότερων από τα ως άνω έργα στην κατανόηση της ιστορικοπολιτικής εξέλιξης του νεότερου ελληνισμού, θα μπορούσε να διατυπώσει τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

α. Δεν υπήρξε επαρκής επικοινωνία και αλληλεπίδραση ανάμεσα σε όσους -νομικούς, κατά κανόνα- ασχολήθηκαν με τη συνταγματική μας ιστορία, από τη μια, και στους ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες του νεότερου ελληνισμού από την άλλη. Τούτο οφειλόταν, κατά κύριο λόγο, στην επίβρωση των παραδοσιακών στεγανών που ανέκαθεν απέκοπταν, και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθούν να αποκόπτουν, τη σπουδή των νομικών και κατ' επέκταση του συνταγματικού δικαίου, από τις άλλες, τις μη κανονιστικές, κοινωνικές επιστήμες. Η σημαντικότερη συνέπεια της αυστηρής και διόλου τυχαίας²³ αυτής κατάτμησης ήταν η εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας, που προκύπτει από τις περισσότερες σχετικές μελέτες, να εμφανίζεται αποσπασματική, αφού -πλην εξαιρέσεων²⁴- αποκλειστικό αντικείμενο είχαν την περιγραφή των

νομικών κανόνων που ίσχυσαν εκάστοτε και όχι των παραγόντων που επηρέασαν τη διαμόρφωση και την εφαρμογή τους. Κατά γενικό κανόνα, η συνταγματική μας ιστορία υπήρξε ιστορία των συνταγμάτων μας και όχι της κατάρτισης, ούτε της εφαρμογής τους. Πολύ λιγότερο, εξάλλου, υπήρξε ιστορία της άσκησης της κρατικής εξουσίας κατά τις υπό εξέταση περιόδους.

β. Από την άλλη μεριά, επίσης κατά κανόνα, η συνταγματική ιστορία αναπτύχθηκε ως προβολή προς το παρελθόν του εκάστοτε ισχύοντος συνταγματικού δικαίου, το οποίο και επεδίωξε κατ' αρχήν να υπηρετήσει, αν όχι και να νομιμοποιήσει. Κυριότερη συνέπεια της αντίληψης αυτής ήταν μια τάση, αν όχι να διαστρεβλωθεί το παρελθόν, τουλάχιστον να χρησιμοποιηθεί -συνειδητά ή ασυνείδητα- για τη δικαιολόγηση του όποιου παρόντος. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, τούτο συνέβη με την προσφυγή σε έννοιες, διακρίσεις, κριτήρια και προσλαμβάνουσες παραστάσεις του παρόντος, για να εξηγηθεί το παρελθόν. Στη χειρότερη, είτε με μια εκλεκτική χρησιμοποίηση των πηγών, είτε με την αποσιώπηση γεγονότων και απόψεων, οι οποίες δεν υπηρετούσαν ούτε εντάσσονταν στο επιδιωκόμενο πρόταγμα.

γ. Παρά ταύτα, ο σκεπτικισμός που αναδύεται από τις παρατηρήσεις αυτές δεν θα πρέπει να οδηγήσει στο άλλο άκρο, σε μιαν υποτίμηση δηλαδή της συνεισφοράς των παλαιότερων αυτών μελετών στην κατανόηση του πολιτειακού γίγνεσθαι της νεότερης Ελλάδας. Είτε για τη διάσωση και την προβολή των πηγών, είτε για την αποκατάσταση της συνέχειας και την κατάδειξη των αυθεντιών της νεότερης συνταγματικής μας θεωρίας και πράξης, ορισμένες από τις μελέτες αυτές υπήρξαν επιστημονικά πρωτοποριακές, ιστορικά ακριβείς και υφολογικά άριστες, και συ-

νέβαλαν έτσι στη διατήρηση ζωντανής της μνήμης του συνταγματικού μας παρελθόντος στο λόγο πολλών γενεών νομικών, αν όχι και πολιτικών.

3. Σημειώθηκε στροφή στη μελέτη της συνταγματικής μας ιστορίας μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 1974; Και πώς επέδρασε το νέο πολιτικό και ακαδημαϊκό κλίμα στις προσπάθειες των νέων επιστημόνων; Είναι ακόμη πολύ νωρίς για να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά χωρίς επιφυλάξεις. Εδώ θα επισημανθούν απλώς ορισμένες τάσεις που βασιζονται περισσότερο σε ενδείξεις, παρά σε βεβαιότητες.

α. Κατά πρώτο λόγο, σημειώθηκε μια αδιαμφισβήτητη διεύρυνση του γνωστικού πεδίου της συνταγματικής ιστορίας, προς δύο κατευθύνσεις: ως προς τα χρονικά της όρια, κατ' αρχάς, αφού στο πλαίσιο της προσπάθειας για εθνική αυτογνωσία, που χαρακτήρισε όλους σχεδόν τους κλάδους των κοινωνικών επιστημών κατά την τελευταία δεκαεπενταετία, ήταν επόμενο ο 20ός αιώνας, η δεκαετία του 1940 και η μεταπολεμική μας ιστορία να βρεθούν στο επίκεντρο πολλών ειδικών μελετών.²⁵ Διεύρυνση όμως παρατηρήθηκε και ως προς το περιεχόμενο της συνταγματικής ιστορίας και τα μεθοδολογικά της εργαλεία, αφού η προσέγγιση του συνταγματικού παρελθόντος έπαψε να είναι αμιγώς νομική, αλλά στη-

προσπάθεια που ξεκίνησαν, μεταξύ άλλων, οι J. Petropoulos,²⁹ N. Diamandouros³⁰ και Κ. Τσουκαλάς³¹ να προσεγγίσουν τις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργήθηκε το νεοελληνικό κράτος και διαμορφώθηκαν οι φιλελεύθεροι συνταγματικοί θεσμοί του, χωρίς ακόμη να έχει αναπτυχθεί επαρκώς η ιδιωτική κοινωνία στον τόπο μας.³²

ρίχθηκε και στα πορίσματα άλλων επιστημονικών κλάδων (πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, οικονομική και διπλωματική ιστορία, για να σταθούμε σε ορισμένους). Σημαντική στο σημείο αυτό ήταν η προσπάθεια του Γ. Σωτηρέλη,²⁶ η εργασία του οποίου, για την πρώτη εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα, δεν περιορίστηκε στην ανάλυση των σχετικών ρυθμίσεων του συντάγματος του 1864 και της εκλογικής νομοθεσίας, αλλά επιδίωξε να απαντήσει και σε ερωτήματα του είδους: ποια ήταν η ποιότητα των εκλογικών αναμετρήσεων της περιόδου του πρώτου ελληνικού κοινοβουλευτισμού, από πλευράς αδιαβλήτου και γενικότερων συνθηκών της διεξαγωγής τους; Το εκτεταμένο δίκτυο των πελατειακών σχέσεων νόθευε πράγματι και –αν ναι– σε ποια έκταση το εκλογικό αποτέλεσμα; Είναι δικαιολογημένη η συγκατάβαση με την οποία η κρατούσα τάση αντιμετώπιζε έως πρόσφατα τις 18 βουλευτικές εκλογές από το 1864 έως την εξέγερση του Γουδί; Στην αμέσως προηγούμενη περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας και στην «Οκτωβριανή επανάσταση» του 1862 αναφέρονται και οι εργασίες δύο ιστορικών-πολιτικών επιστημόνων, οι οποίες παραπέμπουν συστηματικά και στην συνταγματική παράμετρο των πολιτικών εξελίξεων της εικοσιπενταετίας 1844-1869: πρόκειται για τις διδακτορικές διατριβές της Μ. Economidou²⁷ και του D. Michalopoulos,²⁸ οι οποίες εντάσσονται στη διεπιστημονική

β. Παρατηρήθηκε, εξάλλου, μια *στροφή προς τις πηγές*, είτε με την ανάδειξη ήδη γνωστών, οι οποίες είχαν επί πολύ αγνοηθεί, είτε με την ανακάλυψη νέων σε ελληνικά και ξένα αρχεία. Προς την κατεύθυνση αυτή, φιλόδοξη ήταν η προσπάθεια του *Ερευνητικού Προγράμματος Συνταγματικής Ιστορίας* του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Γ. Κασιμάτη, προτείνει μίαν εικονοκλαστική προσέγγιση της περιόδου της Βαυαροκρατίας, με βάση ανέκδοτα ή πλημμελώς επεξεργασμένα αρχαικά στοιχεία, κυρίως της Κρατικής και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου.³³ Προς τον Τύπο της εποχής, ακόμη, προσέφυγαν για τη μελέτη συνταγματικών εξελίξεων των μεταγενέστερων χρόνων ο Γ. Σωτηρέλης³⁴ και ο Γ. Αναστασιάδης.³⁵ Ακόμη, η νομολογία και η διοικητική πρακτική έχουν αρχίσει να αναδεικνύονται ως πηγές, συχνά σημαντικότερες από τους κανόνες καθ' εαυτούς, σε ορισμένες πρόσφατες μελέτες πάνω σε ειδικά θέματα.³⁶

γ. Παράλληλα επιδιώχθηκαν και νέες *συνθέσεις της συνταγματικής ιστορίας μας*, με τη μορφή νέων *περιοδολογήσεων*. Πιο συγκεκριμένα, στην κλασική διαίρεση, που ως πρόσφατα ακολουθούσαν οι περισσότεροι συγγραφείς, με κριτήριο το όργανο που το σύνταγμα αναγνωρίζει ως πηγή των εξουσιών (:μοναρχή ή λαός) και τη βασιλευόμενη ή αβασίλευτη μορφή του πολιτεύματος (:περίοδος της απολυταρ-

χίας [1833-1843], συνταγματική μοναρχία [1844-1862] βασιλευόμενη δημοκρατία [1864-1924], αβασίλευτη δημοκρατία [1924-1935], «ανώμαλη» περίοδος [1935-1952], βασιλευόμενη δημοκρατία [1952-1967]), αντιπροτάθηκε μια περιοδολόγηση η οποία βασίζεται σε πιο ουσιαστικά κριτήρια, δηλαδή στη λειτουργία του πολιτεύματος και όχι στον τυπικό χαρακτηρισμό του. Την ανοδική περίοδο του πρώτου σχεδόν αιώνα μετά την Ανεξαρτησία (1821-1915), κατά τη διάρκεια της οποίας εμποδίζονται συνεχώς οι φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί συνταγματικοί μας θεσμοί, ακολουθούν οι έξι δεκαετίες των συνταγματικών κρίσεων (1915-1974), οπότε, υπό την καταλυτική επίδραση του εθνικού διχασμού στον Μεσοπόλεμο και του δεύτερου διχασμού στη μεταπολεμική περίοδο, τα «κεκτημένα» της προηγούμενης περιόδου κλονίζονται: αφού προηγουμένως νοθεύτηκε, ο φιλελεύθερος και δημοκρατικός κοινοβουλευτισμός του 19ου αιώνα, που γνώρισε τη μέγιστη ακμή του κατά την τετραετία 1911-1914, καταργήθηκε δύο φορές από δικτατορίες (το 1936 και το 1967), οι οποίες κατόρθωσαν να επιβληθούν εξαιτίας των δύο αυτών εμφύλιων συγκρούσεων και των επιπτώσεών τους, τόσο στο θεσμικό όσο και στο καθαρά πολιτικό επίπεδο.³⁷

δ. Τέλος, μια ενδιαφέρουσα τάση μερικών πρόσφατων μελετών είναι η προσπάθεια να ενταχθούν οι συνταγματικές μας εξελίξεις στον *συγκριτικό τους περίγυρο*. Αφορμή αποτέλεσε η συμπτωματική (:) αποκατάσταση της δημοκρατίας σε τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία) σε διάστημα λίγων μηνών. Η αντιπαράβολή των αντίστοιχων εμπειριών έδωσε λαβή για μια συστηματική ανάπτυξη των νοτιοευρωπαϊκών σπουδών κατά τα τελευταία χρόνια. Στο ρεύμα αυτό εντάσσονται μια σειρά μελετών του Ν. Diamandouros³⁹ και, στο ειδικότερο πεδίο της συνταγματικής ιστορίας, η υπό υποστήριξη διατριβή του Γ. Καμίνη.³⁹ Αν στις ως άνω μελέτες προσθέσει κανείς τις εργασίες του Β. Βολουδάκη, για το εκλογικό μας ιδίως δίκαιο,⁴⁰ του Ν. Ρώτη για το δικαίωμα αντίστασης και τη διάλυση της Βουλής,⁴¹ και ορισμένες ακόμη, χωρίς όμως ιδιαίτερες φιλοδοξίες πρωτοτυπίας,⁴² θα αντιληφθεί ότι, *από πλευράς όγκου*, η συγγραφική παραγωγή των τελευταίων ετών υπήρξε σημαντική. Δεν είναι πάντως προφανές ότι η ποσοτική αυτή ανάκαμψη προκάλεσε και μίαν αντίστοιχη ποιοτική τομή. Σημαντικές καθ' εαυτές, οι τάσεις που επισημάνθηκαν προηγουμένως κάθε άλλο παρά έχουν δώσει ως σήμερα επαρκή δείγματα συνέχειας και συνέπειας. Συνιστούν προς το παρόν ενδείξεις, η ε-

πιβεβαίωση των οποίων δεν είναι δεδομένη, καθώς η συνταγματική ιστορία αναζητεί ακόμη το δρόμο της σε ένα σημείο όπου αλληλοτέμνονται πολλοί επισημονικοί κλάδοι, με διαφορετικές αφηγηρίες, μεθόδους και παραδόσεις. Το παρήγορο είναι ότι διδάσκεται σήμερα πιο συστηματικά και στα τρία Τμήματα Νομικής της χώρας μας,⁴³ ενώ στοιχεία της περιλαμβάνονται στην ύλη και της νεότερης πολιτικής μας ιστορίας σε άλλες σχολές.⁴⁴ Απομένει να αποδειχθεί αν έχει διαμορφώσει τη δική της συστηματική και εννοιολογία, ώστε να συμβάλει στην κατανόηση μιας συχνά παραγνωρισμένης πλευράς του δημόσιου βίου της χώρας μας. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στη Γαλλία, π.χ., η συνταγματική ιστορία αποτελεί τμήμα του υποχρεωτικού μαθήματος *Institutions politiques et droit constitutionnel* των Νομικών Σχολών και η ύλη της περιλαμβάνεται κατά κανόνα στα εγχειρίδια του συνταγματικού δικαίου, ενώ βιβλία όπως η *Histoire des institutions et des régimes, politiques de la France, de 1789 à nos jours*, του J. J. Chevallier, (Paris, 4ème éd., 1972) μάλλον αποτελούν εξαιρέσεις. Το ίδιο κατ' αρχήν συμβαίνει στην Ιταλία και στην Ισπανία, ενώ στη Δυτ. Γερμανία, όπου ο κλάδος έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα από παλιά, δεν φαίνεται να υπάρχουν πανεπιστημιακές έδρες συνταγματικής ιστορίας και το μάθημα διδάσκεται αυτοτελώς, συνήθως μόνον ως κατ' επιλογήν. Τα γνωστότερα συγγράμματα συνταγματικής ιστορίας των χωρών αυτών είναι, αντίστοιχα, του C. Chisalberti, *Storia costituzionale d'Italia, 1848-1948*, Bari, 1986, του L. Sanchez Agesta, *Historia del constitucionalismo español, 1808-1936*, Madrid, 1984, και το ήδη εξάτομο, ακόμη όμως αναλοκλήρωτο έργο, του E. R. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789* (1960-1980).
2. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η συνταγματική ιστορία διδάσκεται ως αυτοτελές μάθημα στις περισσότερες σοβαρές Νομικές Σχολές. Από την τεράστια αρθροβιβλιογραφία, επισημαίνουμε το χρηστικότερο έργο των A. H. Kelly, W. A. Harbison, H. Belz, *The American Constitution. Its Origins and Development*, New York, London, 6th ed., 1983. Όσο για την Αγγλία, κλασικό παραμένει το έργο του F. W. Maitland, *The Constitutional History of England*, που πρωτοεκδόθηκε το 1908. Βλ. ακόμη D. Lindsay, *The Constitutional History of Modern Britain, 1485-1951*, London, 5th ed., 1953.
3. Για τη σύγχρονη έννοια του συντάγματος, ως προϊόντος του Διαφωτισμού και θεμελιώδους νόμου του δυτικού τύπου κράτους, βλ. αντί άλλων Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό δίκαιο I*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 137 και επ.
4. Και στη χώρα μας, όσον αφορά τόσο τα αρχαία ελληνικά δίκαια, όσο και το ρωμαϊκό και βυζαντινό, βλ. Π. Δημάκη, «Η συμβολή των Ελλήνων νομικών στην έρευνα του

αρχαίου ελληνικού δικαίου». *Μνήμη Γ. Α. Πετρόπουλου*, Αθήνα, 1984, τ. Α', σσ. 319-364. Δ. Γκόφα, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, β' γ' έκδ., τ. Ια, Αθήνα, 1986, σσ. 7 & επ., όπου παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία: Σπ. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.

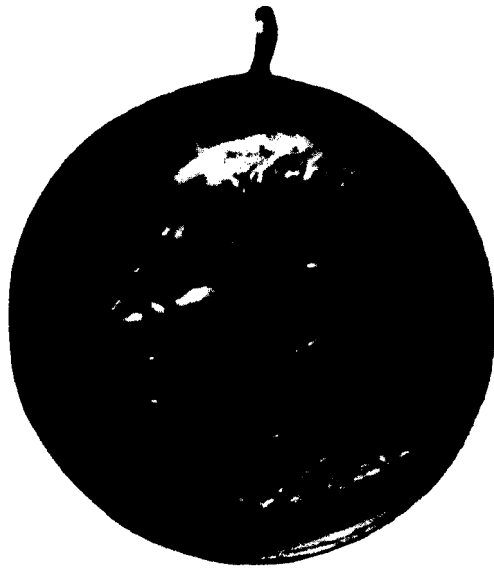
5. Όπως, π.χ. στη Γαλλία, όπου η διδασκαλία της περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την ιστορία της διοίκησης, της δικαστικής εξου-

- σίας και του φορολογικού συστήματος, βλ. G. Sautel, *Histoire des institutions publiques depuis la révolution française*, Paris, 5ème éd., 1982. Από την πιο πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ιδίως Β. Ανδρονόπουλου, Μ. Μαθιουδάκη, *Νεοελληνική διοικητική ιστορία. Περιφερειακή διοίκηση-τοπική αυτοδιοίκηση*, Αθήνα, 1988, καθώς και την αναδρομή στη γένεση και εξέλιξη των περι διοικητικής οργάνωσης ιδεών, τον 19ο αιώνα, του Σπ. Φλογαίτη, *Θεμελιώδεις έννοιες διοικητικής οργάνωσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981. Εξάλλου στο πεδίο της εκλογικής ιστορίας, βλ. την ήδη κλασική μελέτη του Ηλ. Νικολακόπουλου, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα, 1985, καθώς και R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, London, 1987.
- 6. Από τις οποίες βλ. ιδίως Α. Δασκαλάκη, *Οι τοπικοί οργανισμοί της Επανάστασης του 1821 και το πολίτευμα της Επιδάφου*, Αθήνα, 1966. Δ. Πετραλάκου, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β' Γ' (1833-1862), τ. Ζ' (1910-1912), Αθήνα, 1946 και 1944 αντίστοιχα, και βεβαίως, Αδ. Κοραή, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος τον 1822 έτος*, (επιμ. Θ. Βολίδου), Αθήνα 1933.
- 7. *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', εν Αθήναις, 1897, σσ. 302-496.
- 8. *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον*, γ' έκδ., τ. Α', εν Αθήναις, 1915, σσ. 17-55.
- 9. *Συνταγματικόν δίκαιον* Α. Αθήναι, 1934, σσ. 41-78. Προτάσσεται και στην έκδοσή του «Στοχαστή», βλ. σημ. 20.
- 10. *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', εκδ. 3η, Αθήναι, 1965, σσ. 117-164.
- 11. *Συνταγματικόν δίκαιον*. Πανεπιστημια-

και παραδόσεις, τ. Α', Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1967, σσ. 150-253.

12. *Στοιχεία συνταγματικού δικαίου*, τ. Α', β' έκδ., Αθήναι, 1971, σσ. 289-443.
13. New York, 1940.
14. *Ελληνική συνταγματική ιστορία, 1821-1935*, (προς χρήση των φοιτητών), 3η έκδ., Αθήναι, 1952. Πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, τον 1938.
15. Βλ. ιδίως G. Vlachos, *Histoire constitutionnelle récente de la Grèce*, ανάτ. από τη *Revue internationale d'histoire politique et constitutionnelle*, 1952-53, Athènes, 1953. Πρ. Δ. Δαγτόγλου, «Η συνταγματική εξέλιξη από της εισαγωγής του συντάγματος μέχρι του θανάτου του βασιλέως Παύλου», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, 1966, σσ. 1 & επ. Αρ. Μάνεση, «Η δημοκρατική αρχή εις το σύνταγμα του 1864» και «Το πρόβλημα της ασφαλείας του κράτους και η ελευθερία», ήδη στον τόμο του ίδιου, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 65-117 και 390-417 αντίστοιχα. Αλ. Σβώλου, «Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της γαλλικής επανάστασης», *Εφημ. Ελλήνων Νομικών*, 1935, σσ. 737 & επ.: Α. Svolos, «L'Assemblée de 1843 et l'institution du Sénat», *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1937, σσ. 740 & επ.: Α. Σίδερι, «Ελληνικά συντάγματα προ της ελληνικής επανάστασης», *Σύμμεικτα εις μνήμην Αλ. Σβώλου*, Αθήναι 1961, σσ. 373-398, κ.ά.
16. *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι Σύλλογος των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταγμένων νόμων, πολιτευμάτων και άλλων επισήμων πράξεων από τον 1821 μέχρι τον 1832*, τ. Α'-ΙΑ', εν Αθήναις, 1839-1853.

17. Τόμοι Α'-ΙΔ', επανέκδ. της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 1970-1981.
18. Αθήνα, 1960. Πρόκειται για την αριστερή συλλογή των συνταγματικών μας κειμένων, με χρήσιμο ιστορικό υπομνηματισμό.
19. Έκδοση της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 1977.
20. Ως εισαγωγή προτάσσεται η συνταγματική ιστορία του Αλ. Σβώλου, βλ. σημ. 9, α' έκδ. 1972 και επανειλημμένες επανεκδόσεις.
21. Αθήνα, 1981. Πρόκειται για τη μόνη συλλογή που περιλαμβάνει και τα δικτατορικά συντάγματα του 1968 και 1973.
22. Εξαιρετικά χρήσιμη, αν και με ορισμένα μάλλον δευτερεύοντα λάθη, συγκέντρωση στοιχείων, ιδίως για τη σύνθεση των ελληνικών κυβερνήσεων.
23. Εν όψει των πολιτικών συνθηκών και των περιορισμών στην ακαδημαϊκή ελευθερία και, γενικότερα, στην ελευθερία της έκφρασης επί μισό και πλέον αιώνα, ο αυτοπεριορισμός των νομικών στην επεξεργασία του δόγματος, χωρίς κοινωνικοπολιτικές αναφορές, εξασφάλιζε ένα ελάχιστο απυρόβλητο.
24. Από τις οποίες οι πιο αξιόλογες, κατά τη σχετικά πρόσφατη περίοδο, ήταν εκείνες των Αλ. Σβώλου, Φ. Βεγλερή και Αρ. Μάνεση.
25. Βλ. ιδίως Ρ. Κούνδουρου, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα, 1924-1974*, Αθήνα, 1978· Γ. Κατηφόρη, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα, 1975· Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα για ένα σύνταγμα του ελληνικού λαού. Συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Αθήνα, 1975· Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 1922-1974. *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, 1983. Βλ. Αργ. Φατούρου, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης; Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-48», στον συλλογικό τόμο: Ι. Ιατρίδη (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, 1984, σσ. 419-460, και Αρ. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομοποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.
26. *Η νομική και πολιτική διάσταση της καθολικής ψηφοφορίας. Συνταγματικά προβλήματα από την πρώτη κοινοβουλευτική εμπειρία, 1864-1909*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α' και Β', Τμήμα Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, 1988.
27. *Parties and Politics in Greece, 1844-1855*, Ph.D. Thesis, University of Oxford, Athens, 1984.
28. *Vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869*, Thèse de doctorat de 3ème cycle, E.H.E.S.S., Athènes, 1981.
29. Με το ήδη κλασικό έργο του, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton, 1969, και ελληνική μετάφραση του Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1986.
30. Βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του *Political Modernization, Social Conflict, and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State, 1821-1828*, Columbia University, 1972.
31. Βλ. ιδίως *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1981.
32. Πάνω στη σχετική προβληματική βλ. και Ν. Μουζέλη, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, 1987, όπου, ανεξάρτητα από τις επιφυλάξεις που θα είχε να διατυπώσει κανείς για το πρόσφορο των επιχειρούμενων συγκρίσεων, αναπτύσσονται ενδιαφέρουσες υποθέσεις εργασίας.
33. Ήδη έχουν αποκατασταθεί και εκδοθεί τα, υπό τον τίτλο «Απομνημονεύματα», χειρόγραφα του G. L. von Maureg, *Die Wittelsbacher in Griechenland*, Athen-Komotini, 1987, ενώ είναι υπό εκτύπωση ανέκδοτο χειρόγραφο του Thiersch πάνω στον «Ελληνικό λαό» του Μάουρερ και, υπό εκπόνηση, τρεις διδακτορικές διατριβές από συνεργάτες του ερευνητικού προγράμματος.
34. Βλ. σημ. 26.
35. Βλ. τη μελέτη του *Η εφημερίδα «Συνταγματική» και η πολιτειακή κρίση του 1874-1875*, Θεσσαλονίκη, 1984.
36. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτου, «Ένας κομμουνιστής νομικός για την πρώτη νομοθετική εμφάνιση του όρου 'κρατούν κοινωνικό σύστημα'. Σχόλιο σε μια κριτική του βενιζελικού ιδιώνυμου από τον Παντελή Πουλιόπουλο», ανάπτυπο από τον τόμο *Αμητός στη Μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα, 1984· Ν. Αλιβιζάτου, «The Greek Army in the Late Forties: Towards an Institutional Autonomy», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Fall 1978, σσ. 37-45.
37. Βλ. Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί...*, ό.π., Εισαγωγή του ίδιου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία. Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων*, τ. Α', 1821-1941, Αθήνα, 1981, σσ. 18-20.
38. Βλ. «Regime Change and the Prospects for Democracy in Greece: 1974-1983», στον συλλογικό τόμο των G. O'Donnell, Ph. Schmitter, L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule. The Prospects of Democracy*, Baltimore and London, 1986, σσ. 138-164, καθώς και του ίδιου, «1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 49, 1983, σσ. 52-87.
39. Η οποία αφορά τη μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία στην Ελλάδα και την Ισπανία, Πανεπιστήμιο Paris I. Από τις παλαιότερες μελέτες, συγκριτικές φιλοδοξίες είχαν και των Α. Manassis, «Deux états nés en 1830. Ressemblances et dissemblances constitutionnelles entre la Belgique et la Grèce», ανάπτυπο από τα *Travaux de la Faculté de Droit de l'Université de Bruxelles*, τ. VII, 1959, και Β. S. Markezinis, *The Theory and Practice of Dissolution of Parliament. A Comparative Study with Special Reference to the United Kingdom and Greek Experience*, Cambridge, 1972.
40. Βλ. ειδικότερα, *Recherche sur le suffrage politique en Grèce, 1910-1975*, Thèse de doctorat d'Etat, Université de Paris II, 1977, τ. Α' και Β' (αδημοσίευτη), του ίδιου, *Τα νομικά εκλογικά κείμενα, 1822-1974*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984.
41. *Le peuple et l'Etat. Essai sur la clause finale des constitutions helléniques*, Paris, L.G.D.J., 1987, του ίδιου, *Η διάλυση της Βουλής. Παραμορφώσεις του θεσμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1980.
42. Βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγκρισης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, 1935-1975 (Προσπάθεια οριοθέτησής)*, διδακτ. διατριβή, Πάντειος Α.Σ.Π.Ε., Αθήνα, 1981, της ίδιας «Greece: The Struggle for Democracy. Constitutional and Political Evolutions Since 1964», *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, 1983, σσ. 297-353.
43. Είτε ως τμήμα του συνταγματικού δικαίου, είτε ως αυτοτελές κατ' επιλογήν μάθημα, είτε και υπό τις δύο μορφές, όπως στο Τμήμα Νομικής Αθηνών.
44. Πολιτικών επιστημών, ιστορικές-φιλοσοφικές κ.λπ. Η συνταγματική ιστορία διδάσκεται στο πλαίσιο του μαθήματος της πολιτικής ιστορίας στο Τμήμα Νομικής Θεσσαλονίκης, βλ. Π. Πετρίδη, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα, 1844-1936*, Θεσσαλονίκη, 1984.